Mål & Mæle · 2

24. årgang, august 2001

& eller og?

Hvorfor egentlig krusedullen &, når man kan skrive *og*? Sagkundskaben svarer i Sprogligheder. Side 2

Engelsk flertal i dansk

slipper vi nok aldrig af med. En hel del af de engelske lån får dansk endelse: *computere*, *strejker*, *platforme*, mens andre mest optræder med engelsk flertals-*s*: *drinks*, *happenings*, *airbags*. Læs om systemet for engelske ords bøjning i dansk side 9

Hvad betyder -s?

Ejefald kalder man i dansk tradition den bøjning der udtrykkes med endelsen *-s*: *Jensens stol* er en stol som Jensen er ejer af; men det kan også være en stol som Jensen aldeles ikke ejer, men som han disponerer over ved et møde. Eller det kan betyde en stol som Jensen har lavet, men ikke ejer mere. Og siger vi *Jensens morder*, så er det igen noget helt andet. Er der noget fælles for disse betydninger? Læs side 14

Det nye komma

Det gode gamle tyske krydsogbolle-komma er for svært for det danske folk. Næsten ingen behersker reglerne, aviserne og andre tryksager strutter af kommafejl. Og selv når kommaerne er sat korrekt, forstyrrer de læsningen fordi det hakker teksten op i ulogiske bidder. Så der var god grund til at Sprognævnet for fem år siden søsatte »det nye komma«. Side 20

Orientering

Mål & Mæle fortsætter serien om betegnelser for verdenshjørnerne og højre/venstre i forskellige sprog. Denne gang drejer det sig om romansk, altså fransk, spansk, italiensk osv. Side 27

Sprogligheder **2**

-*S* eller ikke -*s*? **9**

Hvad betyder »s«? **14**

Et tegn på vej **20**

Orientering på romansk **27**

Dreng **30**

Sprogviden **32**

Med den stedse voksende Udbredelse af Skrift og Læsning, og med Menneskenes stedse voksende Travlhed, stiger ogsaa Betydningen af en udbredt Sikkerhed og Klarhed i den skriftlige Fremstilling. Mangen interessant Meddelelse eller værdifuld Tanke er blevet lidet eller slet ikke ænset, fordi den har faaet en uheldig Form.

Erik Rehling
(1957)

SprOgliGheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Elbro-Tryk,
Håndværkervej 10, postboks 3072,
6710 Esbjerg V

! Cæsar

Tillad mig et lille klassisk pip i forbindelse med Georg Søndergaards artikel »Naturbetegnelser i danske personnavne« i Mål & Mæle nr. 2 sidste år (23. årgang). På side 12 tales der således om det romerske navnesystem. Men Gaius Julius Caesars tilnavn betyder ikke 'kejser'. Det kommer af *caesaries*, som betyder 'et stærkt behåret hoved'.

Det er rigtigt, at *Caesar* ligger til grund for ordet kejser, men det får først noget af sin nuværende betydning under kejser Augustus, der egentlig hed Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus, altså med ikke mindre end tre tilnavne. De to første var henholdsvis hans adoptivfar og hans rigtige far, Gaius Octavius. Det sidste, der betyder 'den lysende', tog han i 27 f.Kr., da han blev ophøjet til »primus inter pares« ('den første blandt ligemænd') af det romerske senat, og hvorfra man regner det romerske kejserriges begyndelse.

Dette rige betegnede romerne forresten selv »imperium romanum«, dvs. 'det (område), som romerne styrer'. Og af *imperium* og *emperor* ('den som styrer') kommer *empereur* på fransk og *emperor* på engelsk.

Venlig hilsen
Søren Skriver Tillisch
København SV

? Og eller &

Jeg tror, I har skrevet om det før - i Mål & Mæle. Men jeg kan ikke finde artiklen og heller ikke finde noget om det i diverse håndbøger. Så derfor spørgsmålet her, som jeg ville være glad for at få besvaret: Hvorfor og hvornår skriver man &, et, i stedet for *og*?

Venlig hilsen
Alice Dahl
Sydbank

! &-tegnet er oprindelig en ligatur sammenskrevet af bogstaverne *e* og *t* til et sammenhængende tegn, *et*-tegnet. Det udtales som 'æt' med kort æ. Betydningen er *og*, som af det latinske *et*.

Der er ikke nogen officielle regler for, hvornår man kan tillade sig at bruge & i stedet for *og*. Men typografisk bruges det kun med rette i firmanavne, fx Elbro & Co. Tegnet ses også brugt ved angivelse af arbejds- og vareområder, så som sats & tryk, papir & karton, og endelig i f.eks. bog- og tidsskriftstitler: *Jagt & Fiskeri*, *Mål &*

Mæle. Meget ofte er brugen af &-tegnet mere begrundet i typografisk design end i den ortografiske oprindelse.

På litografier og kobberstik ses ofte bogstaverne E T, som her står for *eget tryk*. Vi synes derfor, at der er god symbolværdi i at bruge &-tegnet som bomærke for vort bogtrykkeri.

Venlig hilsen
Sven Elbro
bogtrykker

? 10. klasse eller 10.-klasse

Hvad er det for en grammatisk regel der træder i kraft, når f.eks. *10. klasse* nogle gange skrives i ét ord, andre gange i to? *Han går i 10. klasse. Der er to 10.-klasser på skolen.*

Venlig hilsen
Morten Kyndby Holm
Thisted

! Retskrivningen af ordforbindelser følger i hovedsagen trykfordelingen. Man skal sammenskrive ordforbindelser, hvis der kun er hovedtryk på det første led i ordforbindelsen og svagere tryk på det eller de følgende led. Man skal altså skrive fx *ægteskab*, *staveord*, *stationscenter*, *halvfuld*, *småløb*, *sidstemand* og *10.-klasserne på skolen*. Men hvis der er mere end ét hovedtryk, er der som regel også flere selvstændige ord, *et ægte skab* (modsat et uægte skab), *at stave ord*, *stationens center*, *halvt fuld*, *små løb*, *sidste mand* og *10. klasse*, (se Retskrivningsordbogen § 18 og § 19). Det er især et spørgsmål om sammensatte ord over for usammensatte ord. De sammensatte ord skrives i ét, de usammensatte i to eller flere.

Der er dog også andet end trykforhold, som viser, om der er ét sammensat ord eller flere selvstændige ord. I sammensatte ord er det kun sidste led, der bøjes. Man kan altså ikke tale om **stationerscenter* eller **stavedeord*, kun om *stationscentre* og om fx (flere) *staveord* eller ord, der er *stavede*. Den nære sammenhæng mellem leddene i sammensatte ord viser sig også ved, at det normalt er umuligt at sætte noget ind mellem dem, uden at sammensætningen helt opløses. Således siger vi ikke **stationslivligecenter*, men gerne *en stations livlige center*, og tilsvarende heller ikke **10.-udvidedeklasse på skolen*, men gerne *10. udvidede klasse på skolen*.

CE

? Hvad repræsenterer regler

Erik Hansen benytter meget ofte ordet *regler* i sine kodificeringer af det danske sprog, såsom »Skal der gives en regel, må den lyde således: Det skal altid være *hver sin/sit/sine*, aldrig *hver vor(es)/jeres/deres*.« (*Rigtigt dansk*, 1993, s. 12). Hvilken status har *regler*? Jeg mener, at der er forskel på regel og regelformulering. (Forkortet af red.)

Venlig hilsen
Søren Lund
Odense

! Ja, regler er mange ting. Lad mig nævne i hvert fald tre slags regler med hver deres status og funktion.

Først er der de tusinder af sproglige konventioner, som sprogbrugere benytter mere eller mindre bevidst, når de taler, lytter, skriver og læser. Det er dem, der må findes et sted i sprogbrugernes hoveder, og som først og fremmest sikrer, at vi kan forstå hinanden. Vi må være enige om ordenes lyd og betydning, om betydningen af rækkefølgen af ordene osv. Til disse konventioner hører naturligvis også deres gyldighedsområde, dvs. hvor og hvornår de bruges. Disse regler er der strengt

taget ingen, der kender, fordi man ikke kan se ind i sprogbrugeres hoved. Sprogbrugerne selv kan i meget varierende omfang formulere deres egne regler især som en »sprogfornemmelse«, dvs. en fornemmelse af, hvad der er mere eller mindre upåfaldende sprogbrug i givne situationer.

Dernæst er der netop de mange, mere eller mindre formelle sprogbeskrivelser, især i ordbøger, fonetikker og grammatikker. Man kan kalde dem regel- eller konventionsbeskrivelser, om man vil. De bygger især på systematisk observation af sprogbrug, men forfatternes egen sprogfornemmelse spiller som regel også en rolle. Nogle af disse beskrivelser forsøger at sammenfatte de mest generelle konventioner, fx i en basisgrammatik for mennesker med dansk som fremmedsprog. Andre beskriver dialekter, og atter andre beskriver konventioner i lyset af deres anvendelsesområde ('funktionel' grammatik). Nogle sprogforskere bruger megen energi på at vise, at deres beskrivelsesmåde er andres overlegen i visse henseender. Redaktionen af Mål & Mæle mener, at det ville være at foretrække, hvis lidt mere af energien blev brugt på at åbne menneskers øjne for sprogets rigdom og muligheder.

Fra beskrivelserne kommer vi til påbudene, fra det deskriptive til det normative. Sproglige regler forstået som påbud er ikke særlig almindelige. Ansatte i staten skal følge Retskrivningsordbogen; og der er regler for sproget i lovtekster og cirkulærer; men mange andre eksempler på påbud er der ikke. Selvfølgelig findes der også sproglige påbud som led i undervisning, fx i skriftlig dansk; det er bl.a. for at hjælpe eleverne til et sprogligt udtryk, der kan være et godt og effektivt kommunikationsmiddel for dem. Dette kommunikationsmiddel kan de efterhånden variere efter behov og forgodtbefindende.

Hvad så med reglerne i Erik Hansens bog *Rigtigt dansk*? De er nogle spøjse nogle, som skal ses i lyset af deres funktion. De er tommelfingerregler formuleret for at give usikre sprogbrugere en rettesnor, så de kan begå sig sprogligt upåfaldende. Reglerne er dermed i udgangspunktet *deskriptive*; de beskriver en sprogbrug, der er så almindelig blandt gode, relativt konservative sprogbrugere, at den ikke vækker opmærksomhed. Reglerne drejer sig altså ikke så meget om, hvad der er *rigtigt* dansk, som om hvad der er *upåfaldende* dansk – på områder, hvor mange mennesker er i tvivl. Beskrivelsen er et tilbud om en sproglig klædedragt, man kan vælge at tage på sig, hvis man vil. *CE*

? Gamle og nye kommaer

Da jeg gik i skole for 30-40 år siden, var der to måder at sætte komma på; men vi lærte kun den ene, nemlig den med grammatisk kommatering som beskrevet i §§ 37-40 i Dansk Sprognævns retskrivningordbog, der udkom i 1955 som udløber af Hartvig Frischs retskrivningsreform af 1948. Den anden måde, som hed pausekommatering, er i mit sjette oplag af ordbogen fra 1963 beskrevet i § 41 med henvisning til prof. Aage Hansens skrift fra 1957: Pausekommaet. (Paragraffen kan ikke have været der allerede i 1955 før kampskriftets udgivelse).

Pausekommaet fandt aldrig dansklærernes bevågenhed. Jeg vil mene, at det skyldes, at det var vanskeligt at videregive håndfaste regler, og en dansklærer vil godt have fast grund under fødderne, når han skal forklare, hvorfor et komma skal være der eller ikke

være der. En fast grund under fødderne udgøres især af sætningsanalyse, hvor man finder grundled og udsagnsled og sætter X og O.

Pausekommaets skæbne var da også, at enhver, der ikke havde nogen ide om, hvordan kommaer kunne sættes efter reglerne, simpelthen proklamerede: »Jeg sætter pausekomma.« Det var nemlig blevet en udbredt opfattelse, at der i den grad ikke fandtes autoritative regler for pausekommaet, at man bare kunne sætte kommaer efter forgodtbefindende. De fleste, der mener at have sat pausekomma, har da heller næppe læst Aage Hansens skrift eller andre vejledninger.

Nu vil jeg komme med en beskyldning, jeg ikke kan bevise. Men jeg afventer da med interesse modindlæg. Min beskyldning går på, at Sprognævnets formand, prof. Erik Hansen (og andre) i deres ungdom var ivrige tilhængere af pausekommaet, men da det mange år efter kunne ses i bakspejlet, at pausekommaplanen var kuldsejlet, blev planen om »nye kommaregler« og »traditionelle kommaregler« søsat. Det med »nye« var velvalgt, for hvem vil være ikke-ny, gammeldags, traditionel?

Der blev lanceret nye kommaregler, der stiller større krav. Tidligere skulle man kun kunne finde grundled og udsagnsled, X og O, for at kunne sætte komma; men efter de nye regler skal man også kunne kende forskel på hovedsætninger og bisætninger. Ja, godt nok har folkene »på bjerget« afskaffet bisætninger og kalder dem ledsætninger, men det er ikke desto mindre det samme. – En hovedregel er, at hvis hovedsætningen kommer før ledsætningen, er der ikke komma; men kommer ledsætningen først, så er der komma. Man kan sætte grammatisk komma uden at vide, om det er hoved- eller bisætninger, man har med at gøre; men vil man sætte »nyt komma«, må man kende forskellen; altså en skærpelse. Nu kommer vi til min anledning til at skrive dette indlæg: I HK/Stat-Magasinet 16/2-01, s. 19 citeres folketingets ombudsmand: »Men her hjælper det nye komma med at ændre stilen. Det tvinger en til at sætte flere punktummer – og dermed til at skrive mere enkelt og forståeligt. For mange og indviklede sætninger er helt umulige, når man sætter nyt komma,« siger Jens Olsen.

Hvis Jens Olsen har ret, vil det altså sige, at de nye kommaregler ikke kan bruges til en hvilken som helst historisk dansk tekst; men langt værre er det dog, at man vil bruge kommateringen som spændetrøje til at ændre sprogets form. Det starter med sproget og det frie udtryk, og som noget sekundært kommer tegnsætningen (og af mange lejlighedsskribenter udelades den eller er ufuldstændig). Det er ikke gennem kommaerne, sproget skal ændres!

Det anføres som et argument for det nye komma, at prof. Erik Hansen fik fem prominente kulturpersonligheder til at sætte grammatisk komma, og: »Det kunne de ikke. Det er nemlig ret svært, hvis man skal følge alle reglerne,« fortæller Jens Olsen. Problemet er bare, at kan man ikke lære at sætte det ene komma, kan man heller ikke lære det andet, og tidligere tids redning var at påstå, at man satte pausekomma, dvs. den ikke-eksisterende version uden regler.

Hans Christophersen

! Henvisningen til Aage Hansens bog *Pausekommaet* fra 1957 i Dansk Sprognævns *Retskrivningsordbog* fra 1955 kan ganske rigtigt ikke have

været med fra starten. Den blev først indsat i 3. oplag fra 1957 og blev stående i ordbogen til og med dens sidste oplag, det 19. fra 1985. Men selve paragraffen om pausekommatering havde faktisk været med i ordbogen siden 1955. Grunden til at man indsatte henvisningen til Aage Hansens bog i 1957, må have været en erkendelse af at ordbogens vejledning i specielt pausekommatering var lovlig kortfattet (i alt 1 side (§ 41) mod 2 sider (§ 37-40) til de grammatiske kommaregler). I den nye udgave af Retskrivningsordbogen som Dansk Sprognævn udsendte i 1986, var der til gengæld detaljerede, systematiske regler for både pausekommatering (7 sider) og grammatisk kommatering (11 sider). Der var således ikke længere behov for at henvise til en vejledning i pausekommatering uden for Retskrivningsordbogen selv.

Det er rigtigt at den variationsbredde der var i pausekommasystemet, gjorde det svært at håndtere for dansklærere. Og det er utvivlsomt også rigtigt at den manglende håndfasthed var en vigtig grund til pausekommaets manglende gennemslagskraft. Det er på denne baggrund at reglerne for enhedskomma/nyt komma er formuleret så firkantet grammatisk som det er tilfældet: Sæt altid komma efter en ledsætning (bisætning). Vanskelighederne med at dømme kommaer og ikke-kommaer i en pausekommateret tekst entydigt korrekte eller ukorrekte har utvivlsomt også været medvirkende til at nogle af de sprogbrugere som havde svært ved at finde ud af det med kommaerne, forsøgte at skjule deres usikkerhed med en henvisning til at de satte pausekomma. Det er sandsynligvis den samme gardering der er baggrunden for at hele 16 % af de adspurgte (11 % kvinder og 22 % mænd!) så sent som i januar 2001 i en Vilstrup-analyse for Politiken erklærede at de brugte pausekomma.

Det er også rigtigt at der er en sammenhæng mellem det gamle pausekommas manglende gennemslagskraft og fremkomsten af det nye komma. Hvis pausekommaet efter 1918 var blevet danskernes foretrukne komma, havde der naturligvis ikke været nogen grund til at forsøge at lancere et nyt komma til at afløse det – og det andet system, det grammatiske komma. Planen var ikke at søsætte to kommasystemer, et »nyt« og et »traditionelt«, men at indføre ét nyt system – *enhedskommaet* – i stedet for begge de to gamle systemer. Da denne plan måtte opgives, og enhedskommaet blev indført ved siden af det gamle grammatiske komma, måtte begge systemer omdøbes. Enhedskommaet var jo endnu ikke det »alenekomma« som det var tænkt som, og det grammatiske komma var ikke spor mere grammatisk end det nye komma. Valget faldt på betegnelserne *nyt komma* og *traditionelt komma*, som heller ikke jeg er rigtig glad for.

Det er ikke helt rigtigt at man kan sætte korrekt traditionelt komma ved hjælp af kryds og bolle-teknikken alene. Også når man sætter traditionelt komma, skal man kunne identificere en ledsætning der står som eneste ledsætning i en helhed, dvs. som ikke står sammen med en anden gang kryds og bolle. Det gælder fx i en bogtitel som *Sømanden, der pådrog sig havets vrede* og i en sætning som *Tak for Deres brev af 7.5.2001, hvori De bekræfter Deres bestilling.*

Det er ikke rigtigt at det nye komma er indført for at tvinge de skrivende til at sætte flere punktummer – og dermed til at skrive mere enkelt og forståeligt.

Men det er muligt at det nye komma kan have denne positive bivirkning. Der er flere nykommatister der har kunnet berette om det. Det er imidlertid et spørgsmål om der ikke blot er tale om et overgangsfænomen. Det er nemlig tænkeligt at mange års brug af traditionel dansk overflødighedskommatering kan gøre det næsten ubærligt ikke at skulle sætte et tegn (komma) i cirka hver linje, og at man så griber til en hyppigere punktumbrug end man ellers ville have gjort. Der ser – desværre – ikke ud til at være nogen tvingende sammenhæng mellem nyt komma og en enkel og forståelig sætningsbygning. I fransk bruger man således et kommasystem der minder en del om det nye danske komma, men har ikke desto mindre en stærk tradition for en meget kompleks sætningsbygning i den officielle sprogbrug.

Jeg har svaret relativt kortfattet her, men kan i øvrigt henvise til min udførligere artikel »Et tegn på vej« andetsteds i dette nummer af Mål & Mæle.

Henrik Galberg Jacobsen

! Rettelse til »Ét kort a i dansk ...« i Mål & Mæle 23 årg. nr. 2

Desværre fik jeg ikke artiklen til korrekturlæsning inden den gik i trykken. Det kunne have fjernet et par trykfejl: »det« på s. 17, sp. 1, l. 2fn fjernes; på samme side sp. 2, l. 15 skal stå »hørendes« for »hørende«; s. 19, sp. 1, l. 12fn tilføjes en orddeling. Men vigtigere: en meningsforstyrrende passage som er kommet til i redaktionsfasen, kunne have været fjernet igen. Således står der i l. 4fn, sp. 2 side 18 »dvs. *har* ender på r **også i udtalen**.« Det fremhævede er direkte forkert. Hele afsnittet er jo en argumentation for at uanset at der i *var*, *par*, *kar*, *har* **ikke** høres nogen r-lyd i udtalen, så giver det, af de grunde der anføres i afsnittet, mening at regne med at underliggende ender disse ord ikke desto mindre på r.

Nina Grønnum

? Der kommer tog

Er det tilladt at rejse tvivl om Erik Hansens svar i Mål & Mæle nr. 3, 2000 angående »Gå ikke over sporet. Der kommer tog«? *Min* fornemmelse er nemlig at ordet *tog* er *ental*. Jeg synes det kan begrundes ud fra EH's egen regel: Det der almindeligvis sker, når advarsler har lydt, er dog at der kommer *ét* stk. tog. Altså ental, ligesom når man siger »Der går tog/bus hver halve time«.

Venlig hilsen
Børge Spang-Thomsen
Birkerød

! Erik Hansen havde den overvejelse om ental og flertal at tallet vælges efter hvad der er det almindelige: – *Har de børn? – Ja, de har en søn. Læreren retter stile*, men *eleven skriver stil. Min søn har købt hus. Min datter sælger huse. Ole pudser vinduer, mens hans kone vasker bil.*

Der er her tale om en særlig slags konstruktioner, der har tryktab på verbet og navneord i nøgen form (dvs. uden bestemthedsendelse og uden artikel). I denne konstruktion henvises der ikke til nogen specifikke genstande, hverken til en eller til flere; der beskrives en kategori, egenskab, proces eller tilstand, og objektet er inkorporeret som en del af denne beskrivelse: *Ole (står og) pudser vindue* betyder 'Ole er i gang med vinduespudsning', og *Ole pudser vinduer* betyder 'Ole er vinduespudser'. Der er ikke i nogen af tilfældene tale om nogen specifikke vinduer, og der kan næppe findes autentiske tekster hvor der efter en sådan kon-

struktion henvises tilbage (anaforisk) til et eller flere vinduer: *Hans kone vasker bil. *Den havde kørt i noget mudder.* I *Han pudser vindue igen* er der ikke nødvendigvis tale om det samme vindue.

Mit forslag til en regel for brugen af tal i den slags konstruktioner er at ental og flertal angiver to forskellige aspekter på hele omsagnet. To elever i folkeskolen kan godt sige: – *Hvad laver man i gymnasiet? – Ja, man skriver stile og sådan.* Og man kan også finde: *Min søn har aldrig købt huse, men han har boet i dyre lejligheder i mange forskellige byer.*

Forskellen på ental og flertal er så den at ental angiver at en person eller ting (subjektet) på det omtalte tidspunkt indgår i en proces eller tilstand af en vis varighed: *Børge sidder og skriver stil*, mens flertalsformen angiver at subjektet hører til et kategori der gør den slags ting: *skoleelever skriver stile.*

Den første handler om en specifik person, mens den anden handler om en kategori af personer, hvad der kaldes en generisk betydning. Normalt vil et generisk subjekt (selv om det selv er ental) kræve flertal: *en dansklærer skal rette stile*, mens sætninger med specifikke subjekter normalt retter sig efter om der faktisk er tale om en eller flere: *Min mand sidder og retter stil* eller *Min mand sidder og retter stile* (her undgår man antagelig normalt den første form: *retter stil,* fordi *stil* i ental også kan betyde 'stilistiske valg').

I *Gå ikke over sporet, der kommer tog* er sætningen generisk: 'Gå ikke over sporet, for det er et sted hvor der (an)kommer tog'. Ordet *tog* er ikke her et masseord, og der er heller ikke tale om en avisoverskrift, men betydningen minder meget om den brug der findes i tryktabsforbindelser i lovsprog, dvs. generisk ental: hvis man har en for høj promille, må man ikke *føre motorkøretøj*, og *Der kommer tog* er altså ental fordi togankomst er momentant aspekt, mens *der kører biler* er flertal fordi bil(forbi)kørsel er iterativt (gentagende) aspekt.

OT

-*S* eller ikke -*s*?

Om brugen af ubestemt flertalsendelse -s *på indlånte engelske substantiver i dansk*

Den engelske påvirkning af det danske sprog bekymrer mange. Jeg satte mig for at undersøge den faktiske brug af den ubestemte flertalsendelse *-s* på indlånte engelske substantiver i dansk. Også på dette – morfologiske – område mistænkes engelsk for at kunne ændre det danske sprogsystem.

Substantivernes bøjningssystem

I det danske sprogsystem har vi tre bøjningsformer til substantiver i pluralis: *-(e)r, -e* og uændret. Jones og Gade har i *Danish a Grammar*, (Gyldendal, 1981, s. 37), sat tal på hyppigheden af flertalsendelserne. De siger at i store træk danner 60 % af alle substantiver flertal ved at tilføje *-(e)r*, 25 % ved at tilføje *-e* og 15 % ved ikke at have nogen endelse.

Der er meget fastlagte regler for hvornår danske ord tager hvilket bøjningsmorfem, men der er ikke nogen regler for hvordan fremmedord eller nyere, ikke-assimilerede låneord skal bøjes i dansk. Jones og Gade siger bare at de udenlandske lån som stadig forekommer fremmede i dansk, har større tendens til at beholde deres oprindelige bøjningsform (s. 41). Engelske låneord i dansk kan bevare deres oprindelige pluralismorfem *-s*, men ofte findes der danske morfemer ved siden af. Således er der vekslen mellem *-s* og *-r*, mellem *-s* og *-e* eller mellem *-s* og nulmorfem.

Men kan der ikke skabes konsekvens i bøjningen af engelske ord? spørger Erik Hansen i »Det er korrekt« (1998, s. 74). Og han svarer at reglerne i princippet let kunne simplificeres ved at forlange enten danske flertalsendelser overalt eller engelske. Men det har Dansk Sprognævn ikke autoritet til, og desuden er dansk heller ikke så truet af den engelske flertalsbøjning. De engelske fremmedord tenderer jo mod rent dansk bøjning... Det mente jeg nu måtte komme an på en prøve.

Udvælgelse af ordmateriale

Jeg valgte at se på ord som er med i Sprognævnets Retskrivningsordbog (RO), 2. udgave 1996. Det vil sige ord som er brugt så hyppigt i befolkningen at Sprognævnet har registreret dem og taget dem med i RO. Da skriftsproget er grundlag for RO, er det også objektet for undersøgelsen her.

Jeg søgte på bøjningsmønstrene *-e, -s el., -er, -r* og *-e* samt markeringen af ubøjet form *en*. For at begrænse ordmængden sorterede jeg de engelske indlån fra som vi har haft i dansk så længe at vi i de fleste tilfælde enten har vænnet os til ordets bøjning eller ikke tænker på dem som indlån mere. Til at foretage dén afgrænsning brugte jeg Pia Jarvads ordbog »Nye Ord 1955–1998« som indeholder nye ord i det danske sprog efter 1955. Ordbogen har både definitioner af ordenes betydninger og etymologi, så jeg har kunnet tjekke at jeg søgte på ordet i den rette (nye) betydning, *og* at de udvalgte ord er indlånte fra engelsk og ikke har anden udenlandsk etymologi.

Jeg afgrænsede yderligere ved at pille gentagne ordstammer ud, fx røg

hamburger ud fordi jeg havde *burger*. Var der nu mere end 15 ord tilbage i en kategori, medtog jeg de første 15 i en alfabetisk liste af hensyn til tidsbegrænsning. Mit begrænsede ordmateriale forringer kvaliteten af resultaterne der kun bliver en stikprøve.

Den faktiske sprogbrug

Som det næste undersøgte jeg den faktiske sprogbrug i Berlingske Avisdatas tekstkorpus på cd-rom. Korpuset indeholder alle de redaktionelle artikler, 50.000 styk, som har været bragt i Berlingske Tidende og Weekendavisen fra den 1.1.1995 til den 31.3.1999. Jeg søgte i 5 kvartaler af tekstkorpuset (1.1. 1998 – 31.3.1999). Ud fra en antagelse om at der er lige mange artikler i tekstkorpuset i hvert kvartal, altså 2.500, skønner jeg at mit udsnit af tekstkorpuset udgør omkring 12.500 artikler.

Valget af avisartikler som undersøgelsesmateriale betyder at vi ser på en sprogbrug som mange mennesker ser hver dag, og måske smittes af, men det betyder også at vi i realiteten kun ser på hvordan journalister skriver. Journalister bliver nogle gange skældt ud pga. for mange sprogfejl, men de er alligevel langt mere sprogbevidste end folk i så mange andre erhverv. Et forbehold for undersøgelsen er at nogle journalister bruger et ord flere gange, og deres måde at bøje på kan præge en kategori.

I min gennemgang af eksemplerne i teksterne sorterede jeg de eksempler fra der forekom i engelske citater, indgik i navne eller ikke forekom i Berlingske Avisdata.

Statistisk udelukkelsesmetode

Maegaard og Ruus afgrænser deres undersøgelse af hyppige ord (1986) til ord der forekommer mindst fire gange i materialet. Ifølge statistiske beregninger er det tilfældigt at de overhovedet er med i tekstkorpuset (»Hyppige Ord i Danske Aviser, Dagblade og Fagblade«, bind 2, Gyldendal, 1986, s. 11). Jeg benyttede samme metode til at afskære de ord fra mit materiale som kunne tænkes at være tilfældige. Hvis ordets forekomst i materialet kan være tilfældig, så kan bøjningsformen også. Tilbage efter afgrænsningerne var den endelige liste på 33 ord:

*en:	*deadline, e-mail, hotline.*
-e:	*burger, cover, dealer, developer, driver, hacker, insider, offroader, researcher.*
-(e)r:	*briefing, fil, hooligan, shop.*
-(e)r el. -s:	*airbag, badge, gimmick, happening, junkie, overhead.*
-e el. -s:	*disk.*
-s el. nulform:	*byte, chip, display, hint, link, password, spot, stunt, sweatshirt.*
-(e)r el. nulform:	*raid.*

I tekstkorpuset søgte jeg på det enkelte ord og så alle eksempler igennem for at finde den rigtige bøjning og betydning. På den måde har jeg talt antallet af de forskellige typer eksempler sammen.

Undersøgelsens resultater

***en.**

Sprognævnets markering »**en.**« i RO viser at det givne ord har fælleskøn, men det »medfører ikke automatisk at ordet kan bruges med foranstillet ubestemt artikel« (RO 1996, s. 18). Ordet optræder sjældent tælleligt og derfor sjældent i pluralis.

I et læserbrev i Nyt fra Sprognævnet

spørger en læser til flertalsbøjningen af *e-mail*. Svaret er at RO ikke opgiver en flertalsform fordi man ikke tænker på de enkelte forsendelser, men derimod begrebet elektronisk post. I svaret fremgår det dog at Sprognævnet ved at mange også benytter ordet *e-mail* om den enkelte forsendelse. Om bøjningen af ordet i denne betydning lyder svaret: »For de fleste vil det formentlig være naturligst at bruge en engelsk pluralisform... Man kunne eventuelt også bruge en ubestemt pluralisform uden endelse...« (*Nyt fra Sprognævnet* nr. 1, marts 1998, s. 11).

Ifølge min undersøgelse er Sprognævnets formening meget rigtig. Ud af de 118 eksempler på de tre ord i flertal ender 95 % (dvs. 112 ord) på *-s* mens de resterende 5 % af ordene (6 stk.) har nulmorfem. Men det er kun ordet *e-mail* der også forekommer med nulmorfem. I disse tilfælde er det meget interessant at der i 5 ud af de 6 artikler også forekommer *s*-pluralis (*e-mails*). Det kunne tyde på at nulendelserne er mere tilfældige end skribenternes regler, og at *s*-pluralis ofte benyttes når Sprognævnet ikke har angivet en flertalsbøjning i RO.

-e

I kategorien hvor Sprognævnet kun anbefaler *e*-pluralis, har 90 % af forekomsterne af alle 9 ord faktisk også den danske *e*-form. Af de 5 ord der har *s*-pluralis, er der kun ét der ikke også har *e*-formen. Det er ordet *cover*. Måske vil det også justere sig med tiden. Kategorien viser samlet at vi i høj grad overholder RO's anbefaling: at benytte *e*-pluralis.

-(e)r

Flertalsmorfemet *-r* er som nævnt det hyppigste flertalsmorfem i dansk. Af de 4 ord i denne kategori ender 59,4 % af flertalsformerne på *-r*. Det er tæt på de 60 % som Jones og Gade nævner. Kun *shop* har ikke *r*-morfemet. Det skal dog retfærdigvis nævnes at tallene for antallet af *r*-former kun er så højt fordi ordet *fil/filer* er med. Det har i hele 98 % af tilfældene *r*-endelse. Men det har også både fået dansk udtale og ortografi (på engelsk staves det *file*) og må siges at optræde meget hyppigt i vores computerstyrede hverdag. Det er ikke så mærkeligt at *fil* på nær to tilfælde ud af 98 bøjes på dansk. Og så optræder det ene eksempel med *s*-pluralis endda i en artikel hvor *filer* også bruges. Det får *s*-formen til at ligne et ligegyldigt tilfælde.

Piller vi det allerede meget fordanskede *fil* ud af undersøgelsen, ser tallene for kategorien helt anderledes ud. Pludselig har kun 7 % af de nu 72 tilfælde *r*-endelsen (dvs. 5 artikler) hvorimod der er 93 % tilfælde med *s*-endelsen (67 artikler). Jeg mener altså ikke at der er belæg nok for at påstå at vi overholder RO's anbefaling af *r*-morfem i denne kategori. Men alligevel er det heller ikke retfærdigt at sige at *s*-morfemet er klart dominerende. Hvis vi også piller ordet *hooligan* ud (98 % *-s*) ville forskellen på hyppigheden af de to morfemer ikke være så stor. Det er altså en kategori der giver et billede af forvirring. Her optræder ordene ikke som en gruppe, men på hver sine betingelser.

-(e)r *el.* -s

Resultaterne i denne kategori med 6 ord viser klart en præference. Den engelske bøjningsform forekommer i 93 % af de 234 forekomster i gruppen, mens den danske *r*-form kun forekommer i 7,3 % af tilfældene, og det endda inden for samme ord, *junkie*. Den engelske flertalsform foretrækkes altså frem for den

danske i denne gruppe hvor RO anerkender begge former.

-e *el.* -s

Jeg kan ikke konkludere noget ud fra denne kategori der kun er repræsenteret af ét ord, *disk*. Men det er interessant at bemærke at ordet fordeler sig meget lige imellem bøjningsformerne *-s* og *-e*. Kun to eksempler gør *s*-morfemet til det hyppigst brugte. Markeringen af fremmedhed, som formerne med *-s* står for, forstærkes af at 7 ud af de 11 eksempler er stavet engelsk (*discs*) og ikke fordansket (*disks*). Tilsyneladende befinder ordet sig midt imellem det danske sprogsystem og det engelske.

-s *el.* nul

Resultaterne i denne kategori er ikke til at tage fejl af. Morfemet *-s* »sejrer« med 96 % af de 339 forekomster. Nulmorfemet opnår 4,4 %. 5 ord forekommer slet ikke med nulmorfemet (*byte*, *display*, *hint*, *stunt* og *sweatshirt*). 2 ord har kun én forekomst hver med nulmorfem (*link* og *password*), så det er svært at sige om dét er tilfældigt eller en tendens. *Spot* og *chip* har begge en hyppighed af nulmorfem på under 15 %. Resten af ordenes forekomster har *s*-pluralis.

Henrik Galberg Jacobsen har i Mål & Mæle nr. 3, 22. årgang, 1999, foretaget en undersøgelse af 116 læseres holdninger til dobbeltformer. Et af ordene han undersøgte, var *password*. 20 % af de 116 læsere valgte endelsen med nulmorfemet mens 79 % valgte *s*-morfemet (s. 18–22). Det understøtter min undersøgelse af ordet hvor 86 % af de 7 journalister valgte *s*-formen (6 stk.) og 14 % valgte nulmorfemet (1 stk.).

Journalisterne foretrækker den engelske flertalsendelse hyppigere end den danske. Og Galberg Jacobsens undersøgelse indikerer at det ikke blot er tilfældet i min undersøgelse. Også Mål & Mæle-læsere, som må betragtes som mere end almindeligt sprogligt interesserede, benytter disse.

-(e)r *el.* nul

Heller ikke denne kategori kan jeg konkludere noget ud fra; kategorien er repræsenteret af ét ord, *raid*, der kun forekommer 4 gange, alle med *s*-morfem. Dét er til gengæld interessant. Ordet forekommer ikke med nogen af de af Sprognævnet anbefalede former, kun den engelske endelse som er et brud på normen.

S-formen er den hyppigste bøjningsform i nye lån

Der er ingen tvivl om at den hyppigst benyttede flertalsform på de indlånte, engelske substantiver i dansk i denne undersøgelse er *s*-formen. 69 % af alle forekomsterne i undersøgelsen (1.101 stk.) har *s*-endelsen. I modsætning til hvad Jones og Gade siger om at de fleste assimilerede lån i dansk ender på *-r* i flertal, så ender disse ikke-assimilerede ord kun i 11 % af tilfældene på *-r*. 19 % ender på *-e*, og nulmorfemet er kraftigt underrepræsenteret med kun 1,9 %.

Det fremgår desuden at vi åbenbart finder det mere naturligt at tage *e*-bøjningen i brug ved nyere fremmede ord end den ellers mere almindelige bøjning *-r*. Måske er *r*-bøjningen længere tid om at komme ind i låneordene? Det er undersøgelsen for snæver til at sige noget om. Det som vi kan se, er at vi i høj grad overholder RO's anbefaling om at benytte *e*-pluralis. Der hvor RO anbefaler *r*-formen, er der mere forvirring i de senest lånte ord, og vægtskålen er tungest hos de normbrydende *s*-former.

Vi kan også se at *s*-pluralis tilsyneladende benyttes i tilfælde hvor Sprognævnet ikke (endnu) har anbefalet nogen bøjningsform. Bortset fra i kategorien *-e el. -s* som har næsten lige så mange *e*-former som *s*-former, dominerer *s*-pluralis i alle kategorierne med anbefalede dobbeltformer. – Også i kategorien *-(e)r el. (nul)* hvor der i stedet for de anbefalede dobbeltformer *raider* og *raid* kun forekommer den engelske form *raids*.

Er *s*-formen kommet for at blive?

Undersøgelsen af de nye engelske lån viser at journalisterne på Berlingske og Weekendavisen benytter sig af *-s* i større omfang end Sprognævnet anbefaler i Retskrivningsordbogen. Desværre kan undersøgelsen ikke bruges til at bekræfte at der er tendens til at de ord der har været i dansk længe, også bøjes efter dansk mønster. Kun ordet *filer* bekræfter det budskab. Ordene i denne undersøgelse er nyere låneord der ikke har fået tid til at assimilere sig endnu. Vi ved ikke om de vil gøre det – og få danske endelser i større udtrækning. Man skal også tage i betragtning at journalisterne normalt skriver om nyheder. Dermed orientrer de sig også i nogen grad mod nye ord og nye anvendelser af dem. Man kan derfor ikke uden videre generalisere fra journalistik til dagligsprog.

For at kunne svare på om *s*-morfemet som flertalsendelse er på vej ind i det danske sprogsystem, må vi foretage en anden og mere omfattende undersøgelse. Men det ser ud til at *s*-bøjningen har en chance for at forblive omfangsrig på engelske låneord i dansk. Når vi først har taget en form til os, er det svært at slippe den igen.

Katrine Bønlykke Olsen, f. 1973
danskstuderende
Københavns Universitet

Hvad betyder »s«?

På dansk er *s* ikke blot et bogstav, der som andre bogstaver ikke har nogen selvstændig betydning men kun adskillende funktion, fx i *så* : *lå, so* : *lo*, men også et tegn (en bøjningsendelse, et bøjningsmorfem), som har den samme betydning hver gang det optræder, nemlig genitiv, fx *Peter-s*, *stolen-s*, *forretningerne-s*. Men hvad betyder da genitiv? Det er om dette denne artikel handler.

Genitiv, ejefald, tillægsfald

Betydningen af ordet *genitiv* angiver ikke på nogen præcis måde hvad genitiven betyder. Det kommer af det latinske *genus* der betyder 'art' eller 'slægt', så *casus genitivus* betød oprindeligt 'formen for det der tilhører samme art eller slægt'. Dette måtte være noget i retning af *fuglenes due*, *møblernes stol*, men denne betydning har genitiven aldrig. Så måske betyder *genitiv* snarere 'formen man sætter et substantiv i når det lægger sig til et andet substantiv (et ord der hører til samme art eller slægt, dvs. ordklasse)', og det giver jo god mening.

Genitiv hedder på dansk *ejefald* og *tillægsfald*. Den første betegnelse angiver at endelsen *-s* betyder at det der bøjes i genitiv, er ejeren af det der følger efter: *Peter-s* bil, *heksen-s* forklæde; den anden angiver at det der bøjes i genitiv, optræder som tillægsord (adjektiv) i forhold til det der står bagefter: *stolens ben*, *forretningernes fordeling*. Men dette sidste har, som den latinske betegnelse, ikke noget med betydningen at gøre, men betegner hvilken grammatisk funktion genitiven har, nemlig at få et substantiv til at optræde som et adjektiv. Tilbage bliver så spørgsmålet: kan *-s* betyde 'ejeren', og betyder det altid det?

-s og andre genitiver

Med til de former jeg vil undersøge betydningen af, regner jeg ikke blot genitivendelsen *-s*, men også særlige former af pronominerne, nemlig *min*, *din*, *sin*, *sit*, *sine*, *hans*, *hendes*, *vor*, *vort*, *vore*, *vores*, *jeres*, *deres*, *ens*. Hvad forskellen er på de forskellige former, kan i denne forbindelse være ligegyldigt. Jeg vil betragte *min* som svarende til *mig* + *s*, *sin* som svarende til *sig* + *s* osv.

I visse forbindelser hedder *-s* ikke *-s*, men *-'* eller *-'s*, nemlig efter ord som ender på *-s*, *-z* eller *-x* og efter tal og forkortelser; sådanne ord hedder i genitiv: *dette hus' indretning* eller *dette hus's*, *Marx' skrifter* eller *Marx's skrifter*, *edb's fordele*, *USA's præsident*. Og i én forbindelse udtrykkes genitiv faktisk ved fjernelse af *-s*, nemlig i ordet *Jesus* som i genitiv kan hedde *Jesu*. Der findes dog også folk der skriver *Jesus'*.

Genitiv forekommer således i eksempler som: *træets grene*, *krigens næste fase*, *hendes underlæbe*, *fremtidens lærer*, *denne lovs bestemmelser*, *hovedstadens gader*, *Iraks masseødelæggelsesvåben*, *sin bolig*, *ypperstepræsternes tempelvagter*, *deres embedsførelse*, *sagens forløb*, *ædecellens overflade*, *husets farve*, *ordenes betydning*, *hans fader*, *husets ejer*, *kongens befrielse*, *regeringens førelse*.

Af alle disse eksempler er der kun ét der entydigt angiver ejendomsforhold, nemlig *sin bolig* (og måske også, men da metaforisk *Iraks masseødelæggelsesvåben*); i alle de andre angiver *-s* noget andet.

Det genitiven betyder i de eksempler der er nævnt ovenfor, kan beskrives således at det at bøje et ord i genitiv, betyder at ordet angiver 'helheden som består af nogle dele', 'området hvor noget hører til', 'kontrolløren af noget', 'subjektet for en proces eller relation', 'objektet for en proces'.

Holonymi og område

I mange tilfælde betegner genitiven den helhed som omfatter nogle dele, fx *træets grene*, *bordets skuffer*, *stolens ben*. Dette kan kaldes holonymi, således at *træ* er holonym (helhedsbetegnelse) for meronymerne (delbetegnelserne) *grene*, *blade*, *stamme*, *rødder*. Helt den samme betydning har man ved ord der betegner legemsdele og klædningsstykker: *hendes underlæbe*, *i vores krop*, *soldatens tornyster*, *løvens manke*, *ædecellens overflade*. De ord som bøjes i genitiv, skal i disse tilfælde være betegnelser for fysiske genstande: *træ*, *bord*, *stol*, *hende*, *vi*, *soldaten*, *løven*, *ædecellen*.

Det kan måske også betragtes som samme betydning man finder i *krigens næste fase*, hvor *krigen* er perioden hvoraf en tid (*fasen*) er en del. Men det er antagelig en anden betydning når genitiven betegner det område i rum, tid eller mentalt rum hvor noget hører til: *fremtidens lærer*, *denne lovs bestemmelser*, *hovedstadens gader*, *Afrikas rovdyr*. I disse eksempler er der tydeligvis tale om en metaforisk betydning i forhold til holonymibetydningen, for 'læreren' er jo ikke en del af 'fremtiden' på samme måde som 'underlæben' er en del af 'hende', og 'bestemmelserne' er ikke en del af 'loven' på samme måde som 'tornysteret' er en del af 'soldaten'.

Begrebet holonymi (og det spejlvendte meronymi) er en betydning som ikke er bogstavelig, men også metaforisk således at betydningen ikke blot gælder fysiske genstande, men også for tidsrum, love og geografiske områder, som om de var fysiske genstande.

Kontrolløren af det kontrollerede

Man må afgjort kalde det en anden betydning end holonymi, man finder i *Eikstedts dragoner* og *ypperstepræsternes tempelvagter*. Betydningen er i disse eksempler nok det der kommer nærmest på 'ejendom'. Her betegner genitiven den der har kontrol over noget, og kontrolløren skal være en social agent, dvs. en person eller en organisation som i juridisk forstand kan handle i den sociale verden: *Eikstedt*, *ypperstepræsterne*.

Ejendomsgenitiven i *Iraks masseødelæggelsesvåben*, *sin bolig*, er en variant af kontrollørbetydningen. Når det kontrollørerne kontrollerer, ikke er andre menneskers handlinger, men ting som de har rådighed over, er social kontrol det samme som ejendomsret.

Man ser at eksemplet *Peters hat* både kan betragtes som et eksempel på holonymbetydningen, nemlig hvis Peter har hatten på, og hatten betragtes som et klædningsstykke: *Hun skød Peters hat af med en snebold*, og som et eksempel på kontrollørbetydningen, nemlig når Peter ikke har sin hat på, og vi derfor taler om hvem der har rådighed over den: *Er det Peters hat der hænger på knagen?*

Af dette sidste eksempel ser man at relationen mellem de to betydninger af genitiven, holonymbetydningen og kontrollørbetydningen er af metonymisk

karakter. Hvis Peter har hatten på, er det den ene betydning man får, har han den ikke på, er det den anden. Betydningen flyttes således ikke fra et kategoriområde (fx tid) til et andet (fx rum), men fra et tidspunkt i en situation (Peter har sin hat på) til et andet (Peter har ikke sin hat på).

Subjektiv genitiv

Der er hverken tale om holonymi eller kontrol i eksempler som *deres embedsførelse, sagens forløb, verdens begyndelse, deres elendighed, ordenes betydning, husets farve, min egen retorik.* Grunden til dette er at det ord som genitivordet lægger sig til, ikke betegner en ting eller genstand i den omtalte verden, men noget der foregår eller er tilfældet, eller en egenskab: *embedsførelse, forløb, begyndelse, elendighed, betydning, farve, retorik.* Disse ord er ikke fødte substantiver, men afledninger af verber: *føre embede, forløbe, begynde, tale* eller adjektiver: *elendig, farvet.*

I disse tilfælde betegner genitivordet subjektet for det verbum eller adjektiv der er skjult i det efterfølgende substantiv: *de førte* (dvs. passede) *deres embede, sagen forløb på den og den måde, verden begyndte ..., de var elendige, ordene betyder sådan og sådan, huset er farvet den og den farve, jeg har talt sådan og sådan.* Denne brug er blevet kaldt subjektiv genitiv, og den forudsætter at det efterfølgende substantiv er et verbalsubstantiv eller et adjektivsubstantiv.

Sådanne afledte substantiver som ikke betegner genstande i verden, men hvad der foregår, eller egenskaber, kan kaldes grammatiske metaforer. Man beskriver det der foregår (og som normalt beskrives ved et verbum), eller en egenskab (som normalt betegnes med et adjektiv), som om det var en genstand.

Det er ikke særlig nærliggende, men nok muligt at se den subjektive genitiv som metaforisk i forhold til kontrolbetydningen: den der udfører en handling eller har en egenskab, beskrives (med genitiven) som den person der kontrollerer den handling eller egenskab der beskrives, som en genstand (i verbal- eller adjektivsubstantivet): *deres embedsførelse, min egen retorik, deres elendighed, stemplernes bevægelse op og ned, komiteens møder, Jørgen Grys forsvar for materialismen, statens ydelse til kongen, FN's beslutninger, kongens underskrift, deres ansvarlighed, kongens umyndighed eller sygdom, forehavendets umulighed.*

Andre eksempler der kan opfattes som metaforiske i forhold til holonymbetydningen: det element som er subjektet for et forløb, beskrives (med genitiven) som den helhed som forløbet er en del af: *sagens forløb, verdens begyndelse, verdens tilblivelse, diktatorens fald.*

Med til den subjektive genitiv må man nok regne eksempler som de følgende: *husets farve, jordens frugter og dyr, gedens mælk.* Man kan indvende at *overflade, farve, dyr* og *mælk* ikke er verbalsubstantiver; det er de heller ikke umiddelbart, men ved nærmere eftertanke har de samme betydning som verbalubstantiver og adjektivsubstantiver: *husets farve* betyder jo: 'den måde huset er farvet på', og *gedens mælk* betyder 'det som geden har produceret, gedens mælkeproduktion'.

Objektiv genitiv

En femte betydning kan man finde i eksempler som *husets ejer, kongens befrielse, ministeriets afsked, forretningernes fordeling, verdens skabelse, købets afslutning, regeringens førelse.* Dette er hverken subjektiv genitiv, kontrol, om-

råde eller holonymi. Det ord som genitivordet lægger sig op ad, er i disse tilfælde verbalsubstantiver: *ejer*, *befrielse*, *fordeling*, *skabelse*, *afslutning* og *førelse*. De er afledt af verber der forekommer i sætninger som: *hun ejer huset*, *de befriede kongen*, *chefen fordelte forretningerne*, *Gud skabte verden*, *de afsluttede købet*, *ministeriet førte (?) regeringen*. Genitivordet betegner i disse eksempler ikke subjektet for verbet, men objektet, og den kaldes derfor objektiv genitiv.

Objektiv genitiv findes kun ved verbalsubstantiver som er afledt af transitive verber som *skabe* og *befri*, men ikke ved intransitive verber som *blive til* og *forløbe*. Genitivordet skal i disse tilfælde altid opfylde de betingelser der skal opfyldes af det ord der er objekt for verbet; man kan have *Kongens befrielse* fordi ordet *konge* kan optræde som objekt for befri; men man kan ikke have *investeringens befrielse* for man kan ikke have *investering* som objekt for *befri*.

I eksemplet *ministeriets afsked* (som står i grundloven) findes der ikke noget verbum som ordet *afsked* kan være afledning af. (Etymologisk er der det nedertyske verbum *scheden* 'skille', som er det samme som græsk *skizein*, som vi har i *skizofreni*, men det er ikke gennemskueligt på dansk). Ikke desto mindre må man opfatte ordet *afsked* som et verbalsubstantiv til verbet *afskedige* (på dansk er det omvendt: *afskedige* er en verbalafledning til substantivet *afsked*).

Man må opfatte eksempler som *sine disciple*, *hans fader*, *dyrenes konge* på samme måde. Ordene *disciple*, *fader* og *konge* er ikke på nogen måde afledninger af verber, men de er ikke desto mindre verbalsubstantiver på samme måde som *afsked* og *ejer*. De står nemlig i det samme forhold til sætninger som: *de var disciple af Jesus*, *han var far til dem*, *han var konge over dem*. Man må betragte *være discipel af* som et slags verbum (som vi for ikke at ødelægge terminologien kan kalde et prædikat) og *Jesus* som et slags objekt derfor (som vi så kan kalde middelbart objekt). På samme måde: *han var fader til børnene*, *han var konge over undersåtterne*.

Sådanne konstruktioner forekommer kun ved substantiver der betegner størrelser som ikke blot eksisterer i verden, men som er defineret ved deres relation til andre størrelser i verden. Man kan ikke være fader uden at være fader til nogen, mens man godt kan være et menneske uden at være menneske til nogen. Sådanne substantiver som *fader*, *discipel*, *konge* kan man kalde relationelle substantiver.

Beskriver man det sådan, er der også her tale om en slags objektiv genitiv for relationelle substantiver der tager middelbart objekt: *hans kone og hans to små drenge*; genitivordet angiver det middelbare objekt for det prædikat der ligger gemt i det relationelle substantiv som det lægger sig til.

Betydningen af -s

Genitivendelsen kan således have (mindst) fem forskellige betydninger, som ikke umiddelbart kan reduceres til hinanden:

1. Holonym til fysiske genstande: *træets grene*, *hendes underlæbe*, *soldatens tornyster*,
2. Område i tid, rum eller mentalt rum hvor noget hører til: *fremtidens lærer*, *denne lovs bestemmelser*, *hovedstadens gader*.
3. Kontrollør: *ypperstepræsternes tempelvagter*, *sin bolig*, *Peters bil*;
4. Subjektet for intransitive verbal- og

adjektivsubstantiver: *deres embedsførelse*, *deres elendighed*, *husets farve*, *statens ydelse til kongen*.

5. Objektet for transitive verbal- eller relationssubstantiver: *kongens befrielse*, *ministeriets afsked*, *verdens skabelse*, *ved købets afslutning*, *sine disciple*, *hans fader*, *dyrenes konge*.

Af disse betydninger har de tre første anskueligt betydningsindhold, mens de to sidste er mere grammatikaliserede. De tre første kan godt opfattes som metaforiske i forhold til hinanden: At noget fysisk set er en del af en helhed (*træets grene*), kan opfattes som det samme som at delen befinder sig på helhedens geografiske, tidsmæssige eller mentale område (*denne lovs bestemmelser*), og helheden kan opfattes som det der kontrollerer delene (*Peters bil*). Man kan også betragte delene (meronymerne) af en helhed (holonymet) som helhedens uafhændelige ejendom, og det kontrollerede som kontrollørens afhændelige ejendom.

Det er sværere at se hvad de to sidste betydninger har med de tre første at gøre, og de har på sin vis modsatte betydninger af hinanden: *verdens tilblivelse* og *verdens skabelse*. Læg dog mærke til at det samme transitive verbalsubstantiv kan have både subjektiv og objektiv genitiv: *Gallernes undertrykkelse* og *romernes undertrykkelse af gallerne*; *kontraktens underskrivelse*, *parternes underskrivelse af kontrakten*. Man kan her se at objektiv genitiv er standardtolkningen af genitiv, og kun hvis objektet allerede er føjet til ved en præpositionsforbindelse, kan genitiven være en subjektiv genitiv ved transitive verbalsubstantiver.

Genitivens syntaktiske funktion

Genitivens syntaktiske funktion er at gøre et substantiv til et adjektiv, således at man kan få ét nominal (substantivisk led) ud af to substantiver: *Peter* er et substantiv og *bil* er et substantiv, som kan være subjekt og objekt i en sætning: *Peter har en bil*. Ved hjælp af genitiven kan man sætte de to substantiver sammen så de kun udgør ét nominal i sætningen: *Har du set Peters bil?* hvor *Peters bil* er objekt.

Nominaler har på dansk udover at de henviser til ting og sager i omverdenen, den funktion at afsenderen med dem angiver om den omtalte ting er kendt eller ikke kendt for modtagerne; hvis den er kendt, skal afsenderen bruge demonstrativt pronomen, bestemt form, personligt pronomen eller et egennavn: *denne hund*, *soldat-en*, *hun*, *Peter*; hvis den omtalte ting er ny for modtagerne, skal afsenderen bruge ubestemt form: *en soldat*, *nogle træer*. Og når substantivet hverken er bestemt form eller ubestemt form, men nøgen form, optræder det slet ikke som et nominal: *hun kørte ikke bil*, *han havde været soldat*; her optræder substantiverne som en inkorporeret del af prædikatet.

I en genitivforbindelse af to substantiver, *heksens forklæde*, henviser hele nominalet til det ord der står efter genitivordet, her til forklædet, men *forklæde* er jo nøgen form; det er genitivordet der bærer bestemthedsmarkeringen *heksen-s*. Genitivordet får på denne måde samme funktion som det demonstrative pronomen i *dette forklæde*, det er det der markerer at forklædet skal opfattes som et der ikke er nyt for modtagerne. Selv om modtagerne ikke har hørt om forklædet før, kan afsenderen behandle det som kendt fordi de kender heksen, og der er et genitivforhold (kontrol eller holonymi) mellem heksen og forklædet.

Den egentlige mening med en genitiv kan således være at gøre det ukendte

kendt ved hjælp af dets forbindelse til noget andet kendt (genitivordet). De fem omtalte betydninger af genitiv er så at sige blot eksempler på de forbindelser der kan være mellem to substantiver, og som gør det ene kendt gennem det andet.

Bekendtgørelsesfunktionen som genitivs betydning

Denne betydning, som kan kaldes bekendtgørelsesfunktion, er af en helt anden karakter end de fem foregående betydninger, den har slet ikke nogen anskuelig betydningskerne, men er alene et signal eller en instruktion fra afsenderen til modtageren om hvordan nogle andre ting og sager skal forstås.

Bekendtgørelsesfunktionen gælder for alle de eksempler der er opregnet under de fem andre betydninger: *træets grene, denne lovs bestemmelser, Peters bil, husets farve, verdens skabelse*, og er således kernebetydningen af genitiv som en enkelt betydning der dækker alle andre.

Bekendtgørelsesfunktionen er også den mest grammatiske af betydningerne; de tre første betydninger, holonym, område, og kontrol handler om forhold i den omtalte verden; de to næste betydninger, subjektiv og objektiv genitiv handler stadig om de anskuelige forhold som sætningen beskriver, mens bekendtgørelsesfunktionen handler om forhold i kommunikationssituationen, nemlig om hvorledes afsenderen henviser modtagerne til forståelse af ting og sager som de ikke kender, ved angivelse af deres forbindelse til det som de faktisk allerede kender.

Ole Togeby (f. 1947)
professor i dansk sprog
Aarhus universitet

Mål & Mæle
ISSN 0106-567X

Redaktion:
Carsten Elbro, Pernille Frost, Erik Hansen, Ole Togeby.

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:
Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 174,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes for tiden også til:

Elbro-Tryk, Håndværkervej 10, postboks 3072. 6710 Esbjerg V

Eller som elektronisk post til Carsten Elbro på adressen ce@cphling.dk

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Et tegn på vej

Den vigtigste nyhed da Dansk Sprognævn i 1996 udsendte anden udgave af *Retskrivningsordbogen* (den grønne), var et nyt kommasystem. Det nye system havde da allerede været kendt og debatteret i nogle år under navnet *enhedskommaet*. I 1996 blev det så officielt indført – nu under navnet *nyt komma* og med en anbefaling fra Sprognævnet til sprogbrugerne om at bruge det nye komma frem for det stadig tilladte traditionelle grammatiske komma.

Her i artiklen giver jeg dels en karakteristik af det nye komma, dels en oversigt over Sprognævnets arbejde med kommateringen i de sidste 10-12 år.

For god ordens skyld gør jeg straks fra starten opmærksom på at jeg som tidligere ansat i Dansk Sprognævn har været stærkt involveret i udviklingen og promoveringen af det nye komma, og at jeg som nuværende medlem af Sprognævnet er engageret i nævnets aktuelle kampagne til fordel for det nye komma. Det kan derfor næppe overraske at jeg undervejs i artiklen stopper op og holder en valgtale for det nye komma, og at jeg i øvrigt mener at man bør droppe det gamle kryds og bolle-komma og tage det nye funktionelle komma til sig sådan som Dansk Sprognævn anbefaler det.

Efterkommaet

Det nye komma kan kort karakteriseres som »et grammatisk pausekomma«. Det er et komma som sættes efter grammatiske regler, men hvor reglerne fører til færre – og fornuftigere, dvs. mindre flertydige – kommaer end i det gamle system. Reglerne for nyt og gammelt komma er for størstedelens vedkommende de samme, fx sættes der stadig komma foran *men*, komma i opremsninger, komma ved appositioner (forklarende tilføjelser, navnetillæg) og komma mellem helsætninger (hovedsætninger). Men der er en enkelt og vigtig forskel: Efter de gamle regler sætter man komma både før og efter ledsætninger (bisætninger). Efter de nye sætter man normalt ikke komma foran ledsætninger, men kun efter ledsætninger, altså fx

Gammelt (3 kommaer – før og efter)
Det, der irriterer mig mest, er, at han ryger i sengen.

Nyt (1 komma – efter)
Det der irriterer mig mest, er at han ryger i sengen.

Også efter de nye regler kan der dog være komma foran en ledsætning, nemlig hvis ledsætningen står parentetisk eller som forklarende og præciserende tilføjelse eller indskud. Sådanne kommaer sættes imidlertid uafhængigt af om tilføjelsen eller indskuddet er en sætning eller ej. De styres udelukkende af indskuddets parentetiske karakter, fx *Vi skal, uanset om det regner eller ej, være klar kl. 4* (parentetisk sætning), *Vi skal, uanset vejret, være klar kl. 4* (parentetisk ikkesætning, svarende til den tydeligere markerede *Vi skal – uanset vejret – være der kl. 4*).

Ser man bort fra parenteskommaet og holder sig til de regulære grammatiske sætningskommaer, kan reglerne for det nye komma formuleres i én regel:

Efterkommareglen
Sæt altid komma efter en sætning, altså fx

1. *Når solen skinner, bliver jeg glad.*
2. *Skønt man siger at det bliver regn, tager vi af sted.*
3. *De beboere som har betalt for meget, får pengene tilbage snarest.*
4. *Jeg lagde mærke til at svalerne fløj lavt, og at det allerede småregnede.*
5. *Jeg tror det bliver regn, og holder mig inden døre.*
6. *Jeg tror det bliver regn, så jeg holder mig inden døre.*
7. *Der lød et brag, og døren gik op.*
8. *Hent lige kosten, og tænd under kartoflerne.*

Bemærk at efterkommareglen både gælder ledsætninger (eks. 1-6) og helsætninger (eks. 6-8) – og naturligvis kun under forudsætning af at der ikke står et andet, større tegn, fx punktum eller spørgsmålstegn. Efterkommareglen er ikke udtrykkeligt formuleret i kommareglerne i *Retskrivningsordbogen*. Dér taler man ved sætninger som dem i eks. 4 og 7-8 i stedet om at der sættes komma *mellem* sideordnede sætninger – men det er jo det samme som at sige at der sættes komma *efter* den første af to sideordnede sætninger.

Det var den grammatiske vej – den direkte vej – til nyt (sætnings)komma. Det er formentlig den enkleste vej for sprogbrugere der kan kende og afgrænse helsætninger og ledsætninger, og som er klar over at en ledsætning først er slut når dens sidste ledsætning er slut (som i eks. 2 og som i denne forlængede version: *Skønt man siger at det bliver regn når svalerne flyver så lavt, tager vi af sted*).

Der er imidlertid også andre og blødere veje til det nye komma. Nogle af dem kan ses i *Nyt fra Sprognævnet*s temanummer om nyt komma (2001/2, april), fx i rammerne »Husk at lade være« og »Genvej til nyt komma« (s. 9) og i artiklen »Kend dine ledsætninger« (s. 10). Temanummeret om nyt komma kan købes hos Dansk Sprognævn (15 kr.) eller kan læses på Sprognævnets hjemmeside (www.dsn.dk). Samme sted kan man i øvrigt gratis hente et interaktivt program med øvelser i det nye komma.

Enhedskommaet

Startskuddet til Dansk Sprognævns arbejde med nye kommaregler lød i foråret 1989. Jeg var på det tidspunkt ansat i Sprognævnet og skrev i martsnummeret af *Nyt fra Sprognævnet* en artikel med titlen »De kommaer, de kommaer«. I artiklen så jeg nærmere på den to-komma-situation med to ligestillede kommasystemer – det grammatiske komma og pausekommaet – som havde været gældende i officiel dansk retskrivning siden 1918. Jeg konkluderede at prøvetiden – der på det tidspunkt med sine 71 år havde overskredet den normale pensionsalder – med to sidestillede kommasystemer nu måtte være udløbet, og at vi måtte se at få ét og kun ét kommasystem i dansk. Et sådant fremtidigt et-komma-system – der kort tid efter fik navnet *enhedskommaet* – burde hverken være det gamle grammatiske komma eller det gamle pausekomma. Ingen af dem havde i prøvetiden gjort sig fortjent til at fortsætte som enekomma i dansk. Det ene – det grammatiske – var ganske vist det de fleste brugte, men selv efter at de mest ond-

skabsfulde raffinementer var fjernet fra reglerne med Retskrivningsordbogen fra 1986, var der næsten ingen der beherskede det fuldt ud. Og det andet – pausekommaet – blev kun brugt af nogle få, om end meget bevidste sprogbrugere. I stedet foreslog jeg en sammenbygning af systemerne i ét system der kunne »forene grammatikkommaets relative fasthed med pausekommaets principielle fornuft«.

Jeg sluttede artiklen fra 1989 med at udtale håbet om at en af nyhederne næste gang Dansk Sprognævn udsendte en revideret udgave af *Retskrivningsordbogen*, ville være ét sæt danske kommaregler. Og jeg luftede optimistisk den fremtidsvision at vi måske så engang i næste århundrede kunne nå dertil at kommaer ikke er noget man snakker og skriver om, men bare noget man sætter.

Helt sådan er det som bekendt ikke gået endnu. Det viser bl.a. den livlige kommadebat der har været i medierne siden slutningen af år 2000. Men det nye århundrede er jo også først lige begyndt og skal vel have tid til at få øjnene rigtigt op for det nye kommas velsignelser.

I november 1989 holdt Sprognævnets repræsentantskab et ekstraordinært temamøde om kommateringen hvor bl.a. et konkret og detaljeret forslag om *enhedskommaet* blev fremlagt og drøftet. Det nye kommasystem blev præsenteret som et kommasystem der var grammatisk på samme måde som det traditionelle grammatiske komma – dvs. et kommasystem hvor nogle af kommaerne skulle sættes på grundlag af en analyse af tekstens perioder (punktummer) i helsætninger og ledsætninger. Enhedskommaet adskilte sig dog fra det traditionelle system ved at det ikke indeholdt nogen regel om at der skulle sættes komma foran ledsætninger, men kun efter ledsætninger. Det nydesignede komma kom på den måde til – på et regulært firkantet skolegrammatisk grundlag – at resultere i en kommatering der i det store og hele svarede til den man fandt hos folk der satte pausekomma.

Der var på temamødet i Dansk Sprognævn i november 1989 overvejende tilslutning til at nævnet skulle arbejde videre med planerne for et enhedskomma til afløsning af de daværende to systemer. Drøftelsen fortsatte på årsmødet i foråret 1990. Her udtalte alle de tilstedeværende sprognævnsmedlemmer sig om deres syn på kommaspørgsmålet, og nævnets formand, professor Erik Hansen, Københavns Universitet, kunne konkludere at der var stor enighed om at nævnet skulle arbejde videre hen imod kun ét kommasystem på grundlag af det foreslåede enhedskomma.

Kommadebatbogen

I de næste par år blev der så skrevet betænkning, kan man sige. I hvert fald udkom i 1993 Sprognævnets grundige og omfattende kommadebatbog *Komma – hvornår og hvorfor?* (red. af Henrik Galberg Jacobsen og Mogens Gradenwitz). Den indeholdt 8 artikler om kommatering og tegnsætning i øvrigt, inkl. et fuldt udarbejdet forslag til regler for *enhedskomma*.

En af debatbogens vægtigste artikler er fhv. skoledirektør og tidligere medlem af Dansk Sprognævn Karl Hårbøls undersøgelse af den faktiske beherskelse af det grammatiske komma i nogle bøger og aviser (»Kommaer i praksis – den grammatiske kommatering i nogle bøger og aviser«). Det var først og fremmest 13 udvalgte fagbøger Karl Hårbøl kiggede efter i kommasømmene, og ingen af dem klarede eftersy-

net uden anmærkninger: I gennemsnit var der en fejlprocent på knap 8 (dvs. manglende kommaer, ekstrakommaer, forkert placerede kommaer i procent af det samlede antal mulige korrekte kommaer). Men tallene svingede noget: De bedste bøger nøjedes med 2-3 % kommafejl (Aage Henriksen: *Svanereden*, 1990, og Hemming Hartmann-Petersen: *På given foranledning*, 1990). De dårligste kom op på 16-17 % gale kommaer (Tor Nørretranders: *Mærk verden*, 1991 (17 %), Jørgen Hviid: *Hvor skal vi gå hen?*, 1990 (16 %). Bogundersøgelsen blev suppleret med en noget mindre avisundersøgelse med stikprøver i morgenaviserne Politiken og Jyllands-Posten, formiddagsavisen B.T. og eftermiddagsavisen Fyens Stiftstidende (der dog kort tid efter blev morgenavis). Aviserne klarede sig gennemsnitligt bedre end bøgerne, med kommafejl fra 3 til 7 %. Og i en supplerende miniundersøgelse i 8 ledere fra 8. marts 1993 klarede de fire aviser sig faktisk igennem helt uden kommafejl.

Når jeg her har refereret Karl Hårbøls undersøgelse så forholdsvis udførligt, er der fordi den nuancerer nogle af de bastante misforståelser eller fejlopfattelser der trives i kommadebatten. For det første viser den at påstandene om at danske skribenter generelt er gode til at sætte grammatisk komma, ikke holder stik. Og for det andet viser den – specielt avisundersøgelsen – at den modsatte påstand – at der ikke er nogen der kan sætte det traditionelle komma korrekt eller næsten korrekt – heller ikke er holdbar.

En anden vigtig artikel i debatbogen er af professor Ole Togeby, Aarhus Universitet (»Fleksibelt funktionskomma«). I den argumenterer Ole Togeby overbevisende for at de kommaer der sættes efter store og tunge led (herunder ledsætninger), rammer ned i markante indholdsmæssige og fraseringsmæssige skel (»de steder hvor korttidshukommelsen belastes mest«), mens de kommaer der sættes før ledsætninger, til gengæld ikke svarer til skel af større vægt end de skel der i øvrigt er mellem sætningens ord og led. Som det er fremgået ovenfor, har de nye kommaregler ikke taget den fulde konsekvens af Ole Togebys argumentation: Det er stadig ikke tilladt at sætte komma efter et tungt led medmindre det er sætningsformet. Og modsat kræver de nye regler at der altid sættes komma efter en ledsætning, også selvom den er ganske kort og egentlig ville kunne klare sig fint uden sit efterkomma. De nye kommaregler har altså på dette punkt af pragmatiske og pædagogiske grunde prioriteret den grammatiske fasthed/enkelhed i regelgivningen højere end det kommunikativt optimale.

Kommaer på vægten

Det synspunkt at nogle kommaer er vægtigere og vigtigere end andre, og at nogle af kommaerne i det traditionelle kommateringssystem simpelthen er for lidt vægtige og for lidt vigtige til at de overhovedet bør sættes, har fra starten været hovedsynspunktet i planerne om en ændring af kommareglerne (og har ligeledes været en hovedgrund til at en del sprogfolk foretrak pausekommaet frem for det grammatiske komma). Jeg forsøgte at illustrere kommaets vægtproblem med et eksempel i min kommaartikel fra 1989, og jeg gentager ræsonnementet her (og i Nyt fra Sprognævnet 2001/2) i en let modificeret form:

Udgangspunktet er nedenstående helsætning, forsynet med de kommaer som korrekt traditionel kommatering kræver:

Traditionelt komma (uvægtet)
En undersøgelse, der blev offentliggjort for kort tid siden, viste, at omkring 25 % af de børn og unge, som er anbragt på åndssvageforsorgens institutioner, er psykotiske, hvilket betyder, at de har mulighed for større indlæring, og at de har brug for mere undervisning, end der gives de åndssvage børn og unge.

Men et komma er ikke bare et komma. De skel i teksten som de ni forskellige kommaer angiver, er ikke af samme slags. Kommaerne vejer ikke det samme – der er mere substans i nogle af dem end i andre. En vægtning på grundlag af grammatik og frasering giver dette resultat:

Nogle vejer så lidt at selv en fintmærkende kommavægt nægter at skelne mellem dem og de blanktegn (ordmellemrum) der i øvrigt står mellem de enkelte ord. Disse »luftkommaer« er nedenfor markeret med en enkelt streg: |. Andre kommaer – »fluevægtskommaerne«, markeret med || – giver et beskedent, men dog registrerbart udslag. Atter andre er der mere gods i: |||. Og et enkelt sværvægtskomma – |||| – tynger som var det næsten et punktum:

Traditionelt komma (vægtet)
En undersøgelse | der blev offentliggjort for kort tid siden ||| viste || at omkring 25 % af de børn og unge | som er anbragt på åndssvageforsorgens institutioner ||| er psykotiske |||| hvilket betyder || at de har mulighed for større indlæring ||| og at de har brug for mere undervisning | end der gives de åndssvage børn og unge.

I de nye kommaregler er de luftigste kommaer skåret væk (| og ||). Tilbage er kun de kommaer der både vejer og betyder noget (||| eller ||||):

Nyt komma (vægtet)
En undersøgelse der blev offentliggjort for kort tid siden, viste at omkring 25 % af de børn og unge som er anbragt på åndssvageforsorgens institutioner, er psykotiske, hvilket betyder at de har mulighed for større indlæring, og at de har brug for mere undervisning end der gives de åndssvage børn og unge.

Kommaet er på den måde blevet et egentligt interpunktionstegn. Det har fået en klarere profil blandt de øvrige tegn og afspejler bedre end før sammenhænge og skel i en skreven tekst, svarende til frasering og pauser mv. i det talte sprog.

Det er dette funktionelle løft der er det afgørende argument for det nye komma. At der så også er forskellige sidegevinster ved det nye komma – at det fx fjerner grundlaget for nogle fejl som har vist sig at være nærmest uudryddelige i det traditionelle system, at det vil understøtte en lødigere grammatikundervisning i skolen end den nuværende, og at det pludselig bliver muligt at udtrykke nogle betydningsnuancer som ikke kan udtrykkes med det traditionelle system – det er alt sammen fint nok, og det skal vi være glade for at vi får med i købet. Men hovedsagen er ikke desto mindre at vi med det nye komma har fået et tegn som vi kan tillade os at gå ud fra betyder noget når det står der. I tekster med nyt komma skal man ikke se bort fra nogle kommaer og bide mærke i andre, men man kan regne med at de kommaer der står der, også er deres vægt værd.

Det var valgtalen for det nye komma. Jeg går nu hurtigt videre ad den slagne

vej fra kommadebatbogen i 1993 og til situationen i dag.

To kommaer igen

På årsmødet i Dansk Sprognævn i foråret 1994 blev kommaerne drøftet igen, og drøftelserne fortsatte på arbejdsudvalgets møder. Man gik nu bort fra tanken om at forsøge at indføre det nye komma som det eneste komma fra og med næste udgave af *Retskrivningsordbogen* (dvs. den der kom i 1996) og besluttede i stedet lade enhedskommaet erstatte pausekommaet som valgfri mulighed ved siden af det grammatiske komma. Vi var altså tilbage i en to-komma-situation svarende til den der havde været udgangspunktet for hele enhedskommabestræbelsen! Der var dog en væsentlig principiel forskel på den gamle og den nye to-komma-situation. I modsætning til tidligere skulle der nemlig ikke være total ligestilling mellem de to kommasystemer, men Sprognævnet – og altså Retskrivningsordbogen – skulle anbefale at man brugte det nye komma.

Den nye to-komma-situation nødvendiggjorde at kommaerne blev omdøbt: *Enhedskommaet* var blevet en meningsløs betegnelse efter at man havde besluttet at fortsætte nogen tid endnu med to systemer. Og eftersom det nye komma var lige så grammatisk som det gamle, duede det heller ikke at kryds og bolle-kommaet havde patent på at hedde *grammatisk komma*. Udgangen på de terminologiske overvejelser blev den ikke specielt vellykkede at det gamle grammatiske komma blev omdøbt til *traditionelt komma*, mens enhedskommaet kom til at hedde *nyt komma*.

Kulturministeriet og Undervisningsministeriet blev hørt om sagen, og begge ministerier tilsluttede sig planerne. Med *Retskrivningsordbogen* fra 1996, der udkom i efteråret 1996, blev så det nye komma indført som det officielt anbefalede kommasystem ved siden af det traditionelle.

Nyt komma for flere

I 1997 vedtog Folketinget to love om henholdsvis Dansk Sprognævn og dansk retskrivning (lov nr. 320 og nr. 332, begge af 14.5.1997, kan ses på www.dsn.dk). Det blev her fastslået at det er Dansk Sprognævn der fastlægger den officielle danske retskrivning. Samtidig blev kredsen af sprogbrugere der er forpligtet til at følge denne retskrivning, udvidet fra blot at omfatte skolen og statsadministrationen til nu også at omfatte resten af det officielle Danmark, nemlig også Folketinget, domstolene og amter og kommuner. Dermed skulle der altså – i hvert fald i teorien – være endnu flere der føler sig forpligtet til at følge Dansk Sprognævns anbefaling til at bruge det nye komma. Og det ser da også ud til at der specielt i kommunerne er en vis velvilje over for det nye komma (et par kommuner er gået over), mens det er noget tyndere inden for statsinstitutionerne (hvor dog bl.a. Ombudsmandens kontor kan noteres som en betydningsfuld bruger af det nye komma).

Hvad skolen angår, har bl.a. folkeskolens fagkonsulenter i dansk fra starten brugt og anbefalet det nye komma, og der undervises da også i det ude i skolerne (nyt komma bruges bl.a. i dansksystemet *Sådansk* (Alinea)). Men en del lærere er usikre og venter på enten at blive overbevist af Sprognævnets argumenter eller af krav fra forældrene eller af et vink fra Undervisningsministeriet om at de bør følge Sprognævnets anbefaling og lære deres elever det nye komma.

Der står vi så nu. Det nye komma er langt mere kendt og brugt end det gamle pausekomma nogensinde har været (uanset at kun 1 % ifølge en Vilstrup-undersøgelse i Politiken 27.1.2001 bruger nyt komma (ifølge samme undersøgelse hævder hele 16 % – 11 % kvinder og 22 % mænd – at de sætter pausekomma!). Men det nye komma er ikke kendt og brugt nok, har Dansk Sprognævn ræsonneret. Og det er grunden til at Sprognævnet – adskillige måneder før den nævnte Vilstrup-undersøgelse – har taget initiativ til en informationskampagne om det nye komma. Kampagnen har indtil nu resulteret i en brochure om det nye komma (*Nyt komma – et tegn bedre*, kan fås hos Sprognævnet) og det tidligere omtalte temanummer af *Nyt fra Sprognævnet*. Man kan så håbe at kampagnen vil have effekt på dem der bruger sproget ude i det virkelige liv – skolen, universiteterne, pressen, forfatterne, firmaerne, ministerierne mv. – og dem der har myndighed og autoritet til at påvirke denne sprogbrug.

Jeg slutter med – og slutter mig til – et citat fra Sprognævnets »leder« i kommatemanummeret af Nyt fra Sprognævnet (2001/2, s. 1):

»Det danske sprog er andet og mere end skriftsproget. Og skriftsproget er andet og mere end tegnsætningen. Og tegnsætningen er andet og mere end kommaerne. Det er Sprognævnet helt på det rene med. Men det rokker ikke ved værdien af et funktionelt og udtryksfuldt kommateringssystem. Tag imod det nye komma, brug det, vær med til at gøre dansk en smule bedre!«

Henrik Galberg Jacobsen (f. 1944)
professor i nordiske sprog
Syddansk Universitet, Odense

Orientering på romansk

I Mål og Mæles serie om sprogenes udtryk for orientering er turen nu kommet til de romanske sprog, som redaktionen har bedt mig skrive lidt om.

Verdenshjørnerne

Benævnelserne for verdenshjørnerne er ved første øjekast ikke så spændende. De romanske sprog har simpelthen lånt de germanske betegnelser. I løbet af middelalderen er de kommet fra engelske og nordiske søfarere til fransk: *nord*, *est*, *sud*, *ouest*, og derfra er de som maritime udtryk gået videre til spansk: *norte*, *este*, *sud/sur*, *oeste* , til portugisisk: *norte*, *este*, *sul*, *oeste*, til italiensk: *nord*, *est*, *sud*, *ovest*, ja selv til rumænsk.

Men der er alligevel betydelige dele tilbage af de gamle romerske betegnelser for de fire verdenshjørner. I det latinske system hvilede betegnelserne først og fremmest på solens gang over himlen i dagtimerne. Øst hed *oriens*, dvs opgående, dannet af verbet *orior* 'går op', og vest hed tilsvarende *occidens*, dvs nedgående, dannet af verbet *occido* 'går ned'. Syd er så naturligvis det sted hvor solen står midt på dagen, *meridies*, dannet af *medius* 'midt' og *dies* 'dag'. Man kunne dog ikke godt opkalde nord efter det sted hvor solen står midt om natten, så her tyede man til stjernebilledet Karlsvognen som man opfattede som et plovspand med syv okser der var tøjret til Polen og blev drevet af Arcturus. Karlsvognen kaldtes på latin *septentriones*, de syv okser, af *septem* 'syv' og *triones* 'okser'.

Verdenshjørner og himmelstrøg

Disse latinske betegnelser angav imidlertid i lige så høj grad de lande der lå i den angivne retning, som selve verdenshjørnet. *Oriens*, i akkusativ *orientem*, var landene mod øst eller Østen, *occidens*, i akkusativ *occidentem*, var landene mod vest eller Vesten, og i den anvendelse har de latinske ord været særdeles livskraftige. *Orienten* og *orientalsk* siger vi også på dansk, og *occident* og *occidental* er levende på mange sprog, som for eksempel fransk og engelsk. Ikke mindst adjektiverne er meget brugte.

På de romanske sprog er det gamle ord for de sydlige lande også stadig i brug. Franskmændene kalder tit Sydfrankrig for *le Midi*, altså med et ord der tillige betyder middag. Tilsvarende kalder italienerne Syditalien for *il Mezzogiorno*, af *mezzo* 'halv' eller 'midt' og *giorno* 'dag'. Og adjektivet *meridional* 'sydlig' bruges løbende på samme måde som *oriental* 'østlig', *occidental* 'vestlig' og *septentrional* 'nordlig'. Af den latinske betegnelse for syd, *meridies*, har man desuden dannet ordet en *meridian*, der er en linie man trækker fra Nordpolen i sydlig retning.

I de tyske ord *Morgenland* og *Abendland* er der formodentlig en vis påvirkning fra den latinske model med angivelse af landområder efter om de ligger i retning af den opgående eller den nedgående sol. Det tyske ord *Abendland* blev ikke mindst kendt videnom med Oswald Spenglers berømte bog *Untergang des Abendlandes*,1918-

22, hvor *Abendland* bruges til malende at angive den vestlige verdens dekadence. På middelalderfransk nyskabte man også et udtryk for et himmelstrøg med baggrund i forestillingen om solens gang, nemlig *le levant* 'østen', ud fra det franske ord for at stå op, *se lever*. Det blev længe brugt på flere europæiske sprog, blandt andet dansk og svensk som *levanten*, som betegnelse for den nære orient. Ordbog over det Danske Sprog har eksempler på ordet endnu fra begyndelsen af det 20. århundrede. Af levanten havde man yderligere dannet en *levantiner* om en person fra den nære orient. Det var måske en idé at genoptage det nu hvor man faktisk ofte har brug for en ikke belastet betegnelse for mennesker fra den del af verden.

Hvad er det vigtigste verdenshjørne?

Nu om dage føles nord som den basale retning. For at finde verdenshjørnerne bruger man et kompas, som jo primært viser nord. Alle geografiske kort er orienteret mod nord. Mange sproglige udtryk vidner om at nord er selve indbegrebet af orienteringen, som for eksempel det franske *perdre le nord* 'miste orienteringen' eller det spanske *aquello te servirá de norte* 'dette skal tjene dig til rettesnor'. Men sådan har det ikke altid været. Der var engang da de allerfleste mennesker først og fremmest orienterede sig efter solens gang. Det vidner selve ordet *orientere* om. Det var på fransk det opstod som verbet *orienter*, af 'orient', og det betød at anbringe i den rigtige østvendte retning, sådan som alle Europas gamle kirker jo også var anbragt. Og derfra har vi så fået den generelle betydning af orientere og orientering. En fransk forfatter fra 1800-tallets begyndelse kan endnu skrive om nogle soldater der i en frygtelig vinterstorm har tabt orienteringen: *Man ved ikke længere hvad vej floderne løber; man er nødt til at slå isen i stykker for at finde ud af hvilken »orient« man skal styre mod.* (Chateaubriand, Mémoires d'outretombe, Anthologie, 2000, Livre de Poche, side 239). Så de gamle romerske betegnelser har fået et rigt efterliv, selvom de blev udkonkurreret af de germanske ord for selve de fire verdenshjørner.

Højre og venstre

Lige som på de fleste andre sprog har betegnelserne for højre og venstre også på de romanske sprog noget at gøre med hvad der er den gode side, og hvad der er den dårlige.

Fra latin har de romanske sprog arvet *dexter*, der både betød højre, dygtig og lykkebringende, og *sinister*, der betød venstre, kejtet og uheldsvanger. Begge disse latinske ord lever videre på flere europæiske sprog som betegnelser for henholdsvis noget lykkeligt og noget ulykkeligt, jævnfør for eksempel engelsk *dexterity*, fikshed, håndsnildhed, og *sinister*, uheldsvanger. På italiensk lever de gamle ord for højre og venstre helt enkelt videre som *destra* og *sinistra*. I betydningerne højre og venstre bruger man særlig ofte hunkønsformen på *-a*, da man underforstår ordet for hånd, *la mano*.

I modsætning til italiensk har de andre romanske sprog ikke bevaret det gamle ord *sinister* for venstre. Det har tydeligvis været tabubelagt, og man har prøvet at finde på andre ord for at undgå at nævne det uheldsvangre ved sit rette navn. Mens man på spansk for eksempel har bevaret det latinske *dextera* som *derecha*, har man formentlig fra baskisk lånt ordet *izquierda* til på en fordulgt måde at betegne den uhyggelige side.

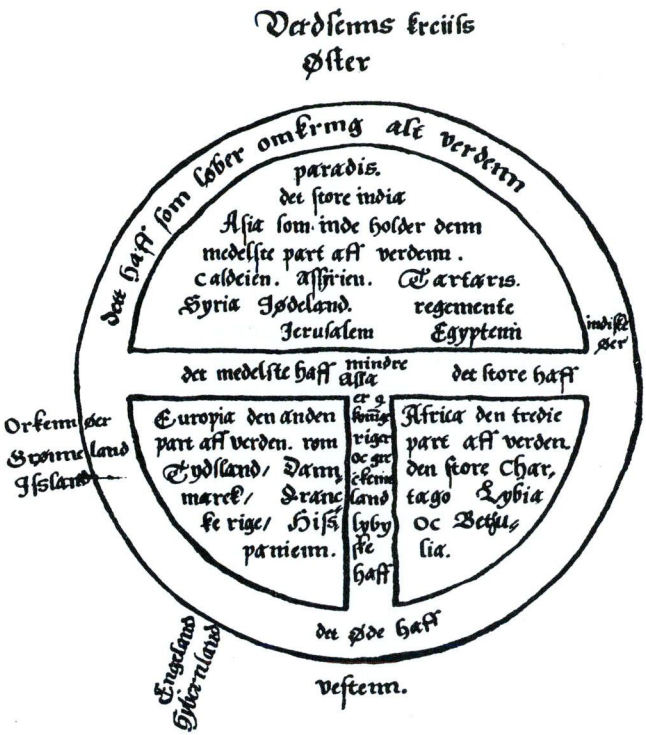

Middelalderligt »hjulkort« over verden.

På rumænsk, hvor højre hedder *drept*, har man for venstre hånd indført en nænsom omskrivning, den trætte hånd, med ordet *stîng*, også kendt fra italiensk *stanco* 'træt'. Selv på italiensk, der dog har bevaret det skæbnesvangre *sineistra*, har man tit grebet til at betegne venstre hånd som *la mano manca*, den mangelfulde eller dårlige hånd, for at undgå det skrækkelige ord.

På middelalderfransk havde man bevaret de gamle latinske ord i formerne *destre* og *senestre*, men i løbet af middelalderen blev de fortrængt af *droit* og *gauche*. I *droit* genkender man den gamle forestilling om den rette side. Ordet *droit*, af latinsk *directus*, betyder ret, rigtig. Vi har det på dansk i *adræt*, der svarer til den middelalderfranske udtale af *adroit*, sammensat af *a* og *droit*, dvs 'til højre', hvilket igen vil sige 'dygtig'.

Betegnelsen *gauche* er af frankisk, det vil sige germansk oprindelse. Det er afledt af verbet *gauchir* der betyder forvanske, fordreje, og dette verbum igen stammer ned fra et frankisk ord som må have heddet noget i retning af **wankjan*, og som må være i familie med oldnordisk *valka*, der blandt andet kunne betyde gå uroligt, vride og prygle. Der er tydeligvis noget negativt ved det, og det moderne franske ord *gauche* betyder da også stadig både venstre og kejtet. Men ordets opståen skyldes altså ikke, som man måske kunne tro, ønsket om at sige noget nedsættende om den venstre side, men tværtimod ønsket om at undgå at nævne den uheldsvangre side ved dens egentlige, uhyggelige navn.

Ebbe Spang-Hanssen (f. 1928)
professor emeritus
i romanske sprog

Tidligere artikler om retningsbetegnelser:

- »Et pakistansk bjergfolks orientering i forhold til floden og bjergsiden« af Ida Elisabeth Mørch i 23. årgang nr. 2.
- »Orientering« af Erik Hansen i 23. årgang nr. 4.
- »Orientering af en bro« af Ib Deleuran. Sproglighed i 24. årgang, nr. 1.
- »Op søndenefter og ned nordpå. Retningsangivelser til søs« af Karen Margrethe Pedersen i 24. årgang, nr. 1.

Dreng

At se på ords oprindelse kan give indsigt og gode oplevelser.

Der er noget betagende ved at opdage at ordene *lykke* og *lukke* er beslægtede: *lykken*, i den gamle betydning 'skæbne', er jo netop det lukkede, afsluttede livsforløb. Eller at der er en sammenhæng mellem *spørge* og *spor*: at spørge betyder 'at opspore'.

En ordentlig dreng. Helleristning.

Ordet *dreng* betyder oprindelig 'knippel' eller 'tyk stok', men allerede på runestenene betyder ordet 'ung mand'.

Det ældre ord *prygl* betyder også 'dreng' og går tilbage til et andet ord med betydningen 'knippel', den man bruger når man prygler nogen.

Knægt er beslægtet med *knage* og betyder oprindelig et stykke træ der stikker frem, fx en gren. Altså igen noget med stok og lignende. En *hyldeknægt* er jo den dag i dag en art knage som bærer en hylde.

Så er der *bengel*, et gammeldags ord som betyder 'lømmel'. Det er beslægtet med *at banke* og betyder oprindelig – ja, stok!

Et helt afdødt ord i dansk er *en flegel* eller *en flejl*. Ordet betyder 'lømmel' og kommer fra tysk *Flegel* som betyder 'plejl', altså det gamle tærskeredskab bestående af to kraftige, forbundne stokke. Der var den igen, stokken.

Ordet *pog* brugtes tidligere om en lille dreng, men i dialekterne også om en tyk stang eller pæl.

Bortset fra *dreng* er alle disse ord kommet fra tysk. Og i tysk finder vi ordet *Knabe* som betyder 'dreng'. Og den oprindelige betydning? 'Pløk' eller 'stok', naturligvis.

Hvorfor er nu alle disse betegnelser for *dreng* afledt af forestillinger om stokke og kæppe? Tja, hvad er det første jordemoderen ser efter når hun står med det nyfødte barn?

Erik Hansen (f. 1931)
professor i dansk sprog

Svar på bagsidens spørgsmål

1. Ordene *champignon*, *champion*, *kampagne* indeholder det latinske ord *campus*, hvis grundbetydning er 'mark'. En champignon er en marksvamp, en champion er oprindelig en der kæmper i arenaen, latin *campio*. Og *kampagne* er oprindelig markarbejde – tænk bare på den lollandske *roekampagne* om efteråret.

   Ordene *kompagni* og *kompagnon* har det latinske *panis* til fælles. Det betyder 'brød', og *cum-* er noget med 'sammen' eller 'med'. Kompagniet er oprindelig et brød- og madfællesskab, og deltagerne heri var kompagnoner. *Kumpan*, *kompan*, *kompen* er gamle og dialektale udgaver af *kompagnon*, men bruges kun nedsættende i betydningen 'rod': »Han er en værre kumpan.«

2. Det gamle danske ord betyder 'uægteskabeligt samleje'. *Lejer* er samme ord som *lejr*, der indeholder stammen 'ligge'. *Mål* er et gammelt ord med betydningen 'sag' 'anliggende', 'retssag'; vi genfinder det i ord som *spørgsmål*, *slagsmål*, *dølgsmål*.

3. (a) Hvem tror du(,) kan have ringet?

   (b) Det forlyder, at den danske statsminister, Poul Nyrup Rasmussen, i formiddag skal mødes med den engelske politiker Edward Dobson.

   (c) Da støjen havde lagt sig, fortsatte Braunmüller imidlertid samtalen, som om der intet var hændt.

   (d) Pladsen bliver trangere, jo flere glade gæster vi får besøg af.

4. Følgende navne har stød:
   Brahms, Haydn, Schubert, Strauss, Wagner

5. Man må anbefale udtalen med tryk på sidste stavelse: *iránsk*. Alle andre nationalitetsbetegnelser der ender på *-ansk* har trykket på denne stavelse. japansk, koreansk, boliviansk, veneziansk, århusiansk, amerikansk, trojansk osv.

6. a = IV, b = I, c = III, d = II, e = V

7. Den gamle betydning er 'fra nu af og et ubestemt stykke tid frem': *Indtil videre lader vi vores søn passe butikken*. Den nyopdukkede og meget udbredte betydning er 'indtil nu': *Indtil videre er alt gået udmærket*.

Sprogviden

1. Hvilke af følgende ord er oprindelsesmæssigt beslægtede?
   champignon, champion, kampagne, kompagni, kompagnon, kumpan

2. Hvad betyder det gamle danske ord *lejermål*?

3. Sæt korrekt grammatisk komma i følgende sætninger;
   (a) Hvem tror du kan have ringet?
   (b) Det forlyder at den danske statsminister Poul Nyrup Rasmussen i formiddag skal mødes med den engelske politiker Edward Dobson.
   (c) Da støjen havde lagt sig fortsatte Braunmüller imidlertid samtalen som om der intet var hændt.
   (d) Pladsen bliver trangere jo flere glade gæster vi får besøg af.

4. Hvilke af følgende komponistnavne udtales i dansk tradition med stød?
   Brahms, Chopin, Elgar, Haydn, Mahler, Schubert, Strauss, Tjajkovskij, Wagner, Verdi

5. Tillægsordet *iransk* høres udtalt både med trykket på første stavelse: *íransk*, og med trykket på anden stavelse: *iránsk*. Hvilken af disse udtaler bør man anbefale – og hvorfor?

6. Her kommer fem citater fra *Vulgata*, den autoriserede latinske bibel. Derefter de danske oversættelser. Find de rigtige oversættelser til citaterne!
   (a) Et erunt signa in sole, et luna, et stellis, et in terris pressura gentium prae confusione sinitus maris, et fluctuum. (Luk. 21,25)
   (b) Factumque est diluvium quadriginta diebus super terram; et multplicatae sunt aquae, et eleverunt arcam in sublime a terra. (1. Mos.7.17)
   (c) Duces caeci, excolantes colicem, camelum autem glutientes. (Matth. 23,24)
   (d) Quid est quod fuit? Ipsum quod futurum est. Quid est quod factum est? Ipsum quos faciendum est. Nihil sub sole nuvum. (Præd. 1,9)
   (e) Sic enim Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret, ut omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam aeternum. (Johs. 3,16)
   (I) Da kom vandfloden over Jorden i fyrretyve dage, og vandet steg og løftede arken, så den hævedes over Jorden.
   (II) Det, der kommer, er det, der var, det der sker, er det, der skete; der er slet intet nyt under solen.
   (III) I blinde vejledere, I, som sier myggen af, men sluger kamelen.
   (IV) Og der skal ske tegn i sol og måne og stjerner, og på Jorden skal folkene ængstes i rådvildhed over havets og brændingens brusen.
   (V) Thi således elskede Gud verden, at han gav sin søn den enbårne, for at enhver, som tror på ham, ikke skal fortabes, men have evigt liv.

7. Vendingen *indtil videre* synes at være ved at skifte betydning. Hvad er den gamle, og hvad er den nye betydning?